

ОДЕСЬКА ГРОМАДА КІНЦЯ 1870-х РОКІВ.

Спомини¹⁾.

В кінці 70-х років минулого століття життя Одеси проходило під впливом духу комерції та спекуляції, що витав над містом. Островом серед цього моря комерційних інтересів була група інтелігенції, не така численна, як тепер, але більше з'єднана і щодо якості дуже цінна. Серед неї були імена, які стали відомі не тільки в Росії: Мечников, Умов, Веріго, Успенський, Дювернуа—були окрасою професури новоросійського університету, звідки перед тим пішов Сеченов. Замінити їх готувалось покоління молодих учених, серед яких були Клоссовський, Коцуг, Овсянко-Куликовський, Слешинський та ін.

Група одеської інтелігенції поділялась на декілька гуртків, де жила суспільно-політична думка, що активніше виявлялася в революційних гуртках. Серед революційних гуртків більш відомі були «землевольці» чи «лавристи», серед яких уже помічалась оформлена після Липецького з'їзду народовольча течія—«бунтарі», а також «південно-російський робітничий союз». Розуміється революційні гуртки провадили затайливе, конспіративне життя, але окремі особи підтримували зв'язок і «добросусідські» відносини з двома гуртками одеської інтелігенції: численним «ліберальним», загально-російським, якого лідерами були Афанасьєв і Южаков, і менш численним—українським, що звався «громадою». Можливій характеристиці саме цього громадського гуртка я й хочу присвятити свої спомини.

Громаду складали так звані «українофіли», себто люди, що любили Україну і бажали її відродження; навколо Громади були особи, що спочували їй, але з різних причин не входили в склад її членів і мали загальну назву «суглосного ґрунту». Між гуртком російських лібералів і Громадою існували досить близькі відносини. Афанасьєв і Южаков бували постійними гостями на громадських святах—Шевченкових роковинах і т. ін., де часто бували також Желябов і М. П. Ковалевська. Правда, у деяких осіб із ліберального та революційного гуртків була тенденція дивитись на Громаду, як на гурток, де п'ють, співають і «журяться», але взагалі це не несувало відношень. У дійсності Громада не тільки пила, співала й журилась, але була й великим культурним огнищем, де розвивалась і міцніла самосвідомість України.

У Громаді були люди різних напрямків. Усіх об'єднувала любов до України, її мови, її пісні, її страдницької історії; усі разом з гірким почуттям згадували день руйнування Січі, улаштовували Шевченкові роковини, не вважаючи на великі труднощі, з якими сполучались такі зібрання. Усі разом з палким захопленням співали «Ой не гаразд Запорожці», «Гей не дивуйте» та ін. У деякого це було виявленням безпосереднього, кривого національного почуття, так-би мовити, фізіологічного, спотизованого історичним романтизмом; у інших—справою більш розумовою, продуктом суспільно-політичної думки, що знайшла національну форму виразу. Сепаратистична течія серед Українців тоді ледве помічалась і в одеській Громаді не вияв-

¹⁾ „Спомини“ ці прочитано, як доповідь, в одеській комісії краєзнавства при Укр. Академії Наук.

лялася. Тут були свої «праві» й «ліві», але різниця в поглядах тих і тих базувалася на культурних основах і на більшій чи меншій широкості суспільно-політичних поглядів. У «правих» помічалася значна національна нетолерантність, тоді як «ліві» були далеко більш інтернаціональні у своїх симпатіях та антипатіях. До революційного руху, що того часу почав дуже розвиватися, праві ставились або дуже стримано, або негативно, ліві спочували пасивно або активно. Вони хотіли внести в цей рух деякі корективи, звернути увагу революційних гуртків на національні питання, зокрема на українське. З гарячим спочуттям зустріли ліві ідею заснування за кордоном свого українського часопису, що на чолі його повинен був стати відомий діяч київської Громади, доцент київського університету історик М. П. Драгоманов, якого позбавлено катедри 1875 року. Перед вліздом у Женеvu Драгоманов приїхав в Одесу, щоб довідатися про настрій місцевої Громади, поставити питання про часопис та встановити зв'язок на прийдешнє. Як тепер, пам'ятаю зібрання, що сталося з приводу цього приїзду. Із осіб, що були на зібранні, крім Смоленського, Андрієвського, Мальованого та інших громадян, пам'ятаю добре Афанасьєва і Желябова, яких запросили, щоб умотивувати щодо взаємовідносин між російською та українською інтелігенцією і вияснити напрям будучого закордонного українського часопису. Пам'ятаю, з якою захопленою увагою слухала я, тоді 15-тилітній підліток, з свого куточка всі ці розумні, палкі, чарівливо-гарні промови, і як гордовито віддала потім свою єдину «двадцятип'ятирубльовку» в загальний фонд добровільних пожертвувань на будучий часопис.

Коли вийшов за кордоном український часопис під назвою «Громада», для лівих членів одеської Громади з'явився лозунг, якого добре сформулював Драгоманов. Він говорив, що кожний свідомий Українець повинен «твердо стояти на ґрунті рідної країни, обнімати отчизну й увіходити головою в людство». Практично це означало: обороняти і розвивати культуру рідного краю, визнавати російську культуру та об'єднуватись із російськими діячами в їх боротьбі за здійснення вищих ідеалів людства. Політичного сепаратизму в цьому лозунгу не було. Консервативнішу, нетолерантнішу в національному розумінні праву частину одеських громадян статті Драгоманова не цілком задовольняли, хоч виданню українського часопису вони спочували; зате ліва— в особі Смоленського, Андрієвського, Мальованого, Ковалевського і більшої частини студенської молоді, що увіходила в одеську Громаду,—була на боці Драгоманова. Ліві мали часті суперечки з правими. Взагалі вихід часопису чимало оживив одеську Громаду. З'явилась реальна мета—підтримати часопис співробітництвом і грошима. Члени Громади обклали себе постійним податком на видання часопису і підтримку його редактора, що жив у Женеві. Овсяннико-Куликовський, Борнєв, Я. М. Шульгин, Василевський співробітничали в часописі, особливо коли їм доводилося жити за кордоном. Я. М. Шульгин переїхав до Одеси з Києва; оддавши майже всю свою спадщину (коло 10 тисяч карб.), що він одержав, на видання часопису, він востався таким самим трудящим бідаком, яким був до того часу. М. В. Ковалевський віддав усю свою громадську діяльність на підтримку часопису пропагандою та збиранням пожертвувань. Деякі члени Громади, особливо ті, що мали зносини з революційними гуртками—Борнєв, Василевський та ин.— організували перевіз часопису зза кордону, ризикуючи часто головою. Часопис читали урочаю; його статті, окремі брошури, що видавав Драгоманов, подавалися жвавому обмірковуванню, викликали гарячі дебати. Цікаві були іноді ці громадські зібрання, що тяглися, як усі російські зібрання, до пізньої ночі. З далечини минулого пригадується одно з таких зібрань на квартирі Боровського, що займав посаду доглядача Міського саду і мав там таки казенне житло. Велика кімната; із відчинених у сад вікон глядять

тиха літня ніч, а в кімнаті людно, шумно й душно. Сьогодні тут багато народу. Чутно натхненні промови Смоленського, щирі, палкі репліки Андрієвського, мелодичну промову Мальованого, скептичні уваги хазяїна. Серйозно і врочисто лунають крилаті слова Ковалевського: «треба ставити ідею на весь зріст», «провадити бій по всій лінії», обкладати грошовою повинністю всіх, «у кого в кешені брязкає можливість». Тут і П. І. Ніщинський, педагог, поет і композитор, і брати Климівичі, і Борисов, і Дашкевич, і Левитський, і Василевський, і Борзаківський, і Прокопенко, і Зенкевич, і багато інших. Пізно вже, димно від викурених цигарок, а люди все не розходяться, вони «самовизначаються», виносяючи собі та іншим кожний свій світогляд. Слова «партія», «фракція» так і літають у димному, душному повітрі. Доходить черга до П. М. Дашкевича, молодого провінціального семінариста, що недавно вступив до новоросійського університету і ще не привчився до атмосфери великого культурного міста. «А Ви що скажете, Павле Михайловичу?» Він зводить обличчя з великими наївними голубими очима і палко відповідає: «Я? Я знаю одно—що я дурень, а якої фракції—їй-богу не знаю!»¹⁾ Потім з цього молодого студента-юриста зробився відомий адвокат: київське житло «селянського» адвоката П. М. Дашкевича було добре відоме його клієнтам. Відмовившись від усякої іншої більш прибуткової практики, Дашкевич, змалку перейнятий прихильністю до селянства, до села, місця його народження, віддавав цілком своїй демократичній і просвітній ролі народного адвоката. Невеличке дозволя своє він оддавав літературній роботі: його статті з цивільного права й ин. друкувалися в «Київ. Старий», і в юридичних періодичних виданнях. Він умер ще молодим у розквіті своєї діяльності.

Крім співробітництва в часописі «Громада» і матеріальної підтримки часопису та його співробітників-емігрантів: крім матеріальної допомоги галицьким українським діячам, а також видання в Галичині і в Женеві популярних брошур українською мовою, що служили пропаганді в тому чи іншому виді; крім перезову і розповсюдження в Росії часопису «Громада» і всіх закордонних—жєневських і галицьких видань, у одеської Громади була ще часова «екстренна» діяльність. Це була підтримка і виховання талановитих представників, що вийшли з народу. В той період, про який я говорю, таких було троє: Андрій Михайлович Бибик, його жінка і Галка Іщенко.

Андрій Михайлович Бибик був за паляча на пароплаві, і коли він виявив неабиякий поетичний хист, капітан Гавришев рекомендував його Громаді. Члени Громади щиро взялися за його навчання. Він склав іспити на звання «домашнього вчителя» при одеській шкільній окрузі і почав викладати історію та географію в одеських шкільних закладах; крім того, працював у літературі, писав віршовані й прозаїчні твори. Його жінка, також із народу, також одержала освіту в Громаді. Ця талановита і симпатична сем'я, здається, живе й досі. Що до селянки Галки Іщенко, то її біографія мені дуже мало відома. Знаю тільки, що ця безумовно талановита дівчина мала підвищену нервовість, яка иноді робила враження неврівноважености. Вона покінчила життя самогубством, якого причини залишилися невідомі.

Хоч як не здавалась по суті безвинною діяльність одеської Громади, але тоді, коли циркуляром міністра Толстого, виданим 1876 р., заборонялось друкувати будь-які твори українською мовою і виконувати українські музичні, вокальні і літературні п'єси в спектаклях і концертах, ця діяльність ставала очевидно нелегальною і тому небезпечною. Не вважаючи на це, в Громаді було досить багато людей. Що-до віку особовий склад Громади поділявся на старших і молодших членів. До старших належали тоді педа-

¹⁾ Цей епізод не зовсім точно переказано в „Воспоминаниях“ Д. Н. Овсянко-Куликовського, як факт, якого він не був свідком.

гоги: Л. А. Смоленський, Ол. Ол. Андрієвський, М. В. Ковалевський, П. І. Ніщинський, М. І. Климович, міські діячі: М. Боровський, В. Г. Мальований, правники Н. Цитович і потім М. Ф. Комаров (нотар). Більшість молодших членів того часу були студенти, або ті, що тільки-що скінчили курс університету. Це були Д. М. Овсянко-Куликовський, Я. М. Шульгин, П. Т. Климович, Є. І. Борисов, П. М. Дашкевич, В. Ф. Левитський, П. К. Борзаковський, Ф. А. Василевський, А. М. Бирик, Х. Х. Зенкевич, пізніш А. В. Крижановський, А. І. Погірко та інші. З жінок частішими одвідувачками громадських зібрань того часу були: Є. С. Смоленська, Ю. В. Мальована, А. В. Сосновська, М. О. Єгунова, С. М. Єгунова, пізніш Є. О. Крижановська, Комарова та інші.

Щоб вступити в Громаду, головне значення мало не національне походження, а «самовизначення», сума ідей, спочування. Важно було, за формулюванням Л. А. Смоленського, визнання двох тез: 1) народність даної країни визначається по її селянському населенню, 2) хто живе, як постійний житель даної країни, повинен служити її інтересам, себто інтересам її народу. Пригадую, як відомий економіст А. І. Постніков, що був деякий час професором новоросійського університету, якимсь після розмови з Смоленським на ці теми, сказав задумавшись: «здається, мені треба скласти свої валізи і виїхати звідси». Для більш далеких прихильників вставалась роля «суголосного ґрунту».

На громадські видатки потрібні були кошти: їх діставали через обов'язкове самообкладання, якого розміри кожний член Громади встановлював для себе; найвищий розмір, як я пам'ятаю, було 5 карб. що-місяця.

Громадські зібрання відбувалися не в певні терміни, але бували часто. Збиралися з приводу поточних справ і з приводу приїзду «знатних иностранцев», як у Громаді називали гостей з иншого міста. Найближчий був зв'язок одеської Громади з київською, і приїзд звідти Я. М. Шульгина (що потім осівся в Одесі), О. О. Волкенштейна, Ф. К. Волкова, а особливо В. Б. Антоновича, був приводом до урочистих зустрічей, на яких іноді були присутні й представники «суголосного ґрунту»¹⁾.

Найбільш урочисто святкувалися Шевченкові роковини з доповідями, співом і розмовами до пізньої ночі. Таке свято зібрало 100 чоловіка 1879 р., і в тому складі Громади воно було останнім. Весною і літом того-ж року сталися знамениті Тотлебенські адміністративні заслання, і до того-ж із членів Громади заслано до Східного Сибіру Ол. Ол. Андрієвського, Є. І. Борисова, М. В. Ковалевського, В. Г. Мальованого, Я. М. Шульгина. 1879-й рік був роком погрому культурних сил Одеси взагалі і Громади зокрема. Але життєвість ідей робила своє діло. Помалу відроджувалась і Громада: круг Л. А. Смоленського, що чудом залишився цілий, і нового цінного культурного працівника М. Ф. Комарова, що вступив у Громаду, зібрались давні і приваблені нові сили. Цей період життя Громади проходив уже поза моїм вором: 1879 р. мені довелося залишити Одесу.

Я хочу зупинитися на деяких особах, що грали найвидатнішу ролю в Громаді, і дати можливу характеристику їх.

Душею й розумом Громади був Леонід Анастасійович Смоленський. Середнього зросту, худорлявий, темноволосий, з круглим блідим обличчям, що звертало на себе увагу розумними очима, котрі іскрили то гумором, то затраєним сумом і глибоко сиділи під чудово розвиненим лобом; невеликий непрякий ніс, дитячий рід, чорна рідка борідка, невеликі, чорні, опущені вуса—такий був зверхній вигляд Смоленського. Одягався він надзвичайно просто:

¹⁾ Київська Громада була тоді своїм настроєм консервативніша, правіша і „націоналістичніша“ за Одеску. Смоленський називав Київ—гетьманщиною, а Одесу—Запоріжжям, Січчю. Одеська Громада здалася Драгоманову „революційною“. (Див. ст. акад. М. Грушевського, „Місія Драгоманова“, „Україна“ 1926 кн. 2—3).

більшу частину року в незмінну чорну пару в м'яким виложистим коміром білої сорочки, пов'язаним вузенькою чорною краваткою; у спеку в широку парусинову пару; весною і восени в старенькому літньому пальті, зимою—в такому-ж старенькому пальті з хутряним коміром, про який сам Смоленський справедливо говорив: «це не бобрині, а дири». На голові цілий рік незмінний чорний сукняний кашкет, а в руках незмінний друг з часів студентства—простий жовтий ціпок із великим гаком, що висів завжди на лівій руці, закладений за край пальта. Народився Смоленський у Криму 1844 р., учився в симферопольській гімназії, а потім скінчив курс на історико-філологічному факультеті київського університету. Смоленський був мішаного походження: в його родові з боку батька й матери були і Росіяни, і Французи, і Німці; виходило так, що ніби тільки через якусь бабусю він міг уважати себе за Українця, або, як тоді говорили, за Малороса. Але це було неважно. Тут, на півдні Росії, на ґрунті колишніх «Вольностей Войска Запорожского», в «півінчаній губернії», як називали колись Херсонську губернію, мішане походження було звичайне, а в ствердженні національності важке було «самовизначення»,—так говорив Смоленський і на цій підставі був завзятим вербовником у члени Громади. «Щоб упевнитися в тому, що Одеса—місто українське», говорив він, «треба піти на її предмістя, на її базари». А далі ясно виходило, що людина, яка любить південь Росії, повсякчас живе в Одесі, повинна бути коли не Українцем, якщо в нього нема й бабусі-Українки в анамнезі, то все-ж таки українофілом з переконання, або хоч «суголоосним ґрунтом» із спочування. Крім років учіння, все наступне життя Смоленського проходило в Одесі, яку він гаряче любив і з якою, не вважаючи ні на які пригоди, що спіткали його тут, ні за що не хотів розлучитися. Студенськими роками він готувався до професорської діяльності і цілком віддавався науці. Він не читав, а вивчав ті книги, які вважав за варті того: він складав з них ті знайомі конспекти, які так вражали всіх, хто знайомився з його бібліотекою; за студенських років він ознайомився з величезною історичною літературою і набув ґрунтовне знання класичних і нових мов. Дуже рано, почасти під впливом Костомарова, почасти може під впливом великого загострення відносин між національними гуртками в київському університеті, Смоленський зацікавився значенням національного чинника в історії, зацікавився історією України і зокрема тією галуззю її, де зустрічались дві народності—російська й українська—себто історією Чернігово-Сіверської землі. Їй була присвячена його магістерська дисертація «Борьба Ольговичей и Мономаховичей», в яку він увіклав багато розуму, хисту і блискучої ерудиції, і якої він ані оборонив, ані надрукував. Перешкодила цьому хвиля суспільно-політичного життя, що захопила його на перших уже кроках його діяльності. Він був учителем решілівської гімназії, коли там виникла так-звана «Стратоновська історія»: директор гімназії Стратонов видався кураторові шкільної округи занадто ліберальним і мусив залишити свою посаду, а за ним пішли й деякі вчителі. Смоленському пропонувано переміститись у Таганріг, але він вийшов у відставку і залишився в Одесі вчителем у приватних шкільних закладах. Знайомство з урядовою школою того часу збудило в ньому непримиренно-негативне ставлення до неї, а критична думка, коли почала працювати, з невблаганою логікою вела свою працю все глибше та ширше, зробивши з ученого скитника революціонера думки, палкого пропагандиста своїх ідей. Даремно найкращі професори новоросійського університету наосідливо кликали його в своє товариство, знаючи й шануючи в ньому велику наукову силу; він незмінно відповідав їм: «того, що я хочу й повинен говорити, я не можу сказати з професорської катедри, а іншого я говорити не хочу». Він зіставався дуже гарним учителем історії, і багато поколінь Одеситів і Одеситок виховалось під впливом Смоленського. Слава його,

як учителя, зростала серед молоді. Гуртки самоосвіти, дуже популярні того часу в Одесі, наперевіш запрошували Смоленського. На його приватних лекціях, на зібраннях тих гуртків, можна було зустріти іноді й знаменитого І. І. Мечнікова, якого жінка й своячка були слухачками Смоленського, і Кутитонську, що рано загинула потім на каторзі, далі Віру Фігнер (під чужим прізвищем), і багатьох інших. З другого боку його ще запрошено давати лекції дочкам командувача військами одеської округи генерала Крживоблоцького і дочкам княгині Ухтомської. Ні зверхній вигляд, ні внутрішній зміст промов Л. А. Смоленського не мінялись, в якому-б оточенні йому не доводилось працювати: компромісів він не знав. Смоленському треба було багато працювати, бо крім жінки і трьох дітей, на його утриманні було немало родичів; до нього-ж раз-у-раз зверталось за різною допомогою чимало сторонніх осіб. Відмовившись від урядової школи, Смоленський викладав майже в усіх приватних середньо-шкільних закладах: чоловічих—Ставила-Стародубцева, Соколовського, Хотовицького, Файга, в жіночих—Маттео, Гауеншільд-Кларк, Дмитревської, Васкевич, Пиллер і Відінської. Крім того, він був 29 років викладачем в одеській юнкерській школі.

Як учитель історії, Леонид Анастасієвич Смоленський мав досконале знання свого предмету, величезну пам'ять і рідкий хист викладати з щирим захопленням. Це був широкий, світлий, сильний розум, і це був «природжений трибун», за висловом Д. Н. Овсяннико-Куликовського¹⁾. Свої глибоко продумані переконання він висловлював палко, з захопленням. Його гаряча промова, без риторичних окрас, що іскрилась яскравими епілогами гумору, блискучих аналогій, несподіваних зворотів, захоплювала слухачів. Слухаючи Смоленського, здавалось, ніби в душній кімнаті прочинили вікна, і повіяло свіжим повітрям, пириною й далеччу. У школі Смоленському не треба було вживати дисциплінарних засобів, щоб підтримати увагу й порядок: він володів класом завдяки силі розуму й хисту. Коли лунав дзвоник після лекції, класа здригалася від несподіванки, немов очутившись від чарів тієї духової сили, що владно переносила вас крізь далечні віки у життя різних народів, інших епох. У тих дуже рідких випадках, коли гармонія відносин між учителем і учнями загрожувала порушитись, Смоленський завжди виходив з честю з становища, що утворилось, завдяки своєму дивному дотепу. В повісті «Гимназисты» Михайловського-Гаріна, що був учнем Леон. Анаст. в рішельєвській гімназії, Смоленського виведено під прізвищем учителя Шатрова. Це симпатичний образ патхениного вчителя. Кажучи про враження, що зробив своєю промовою Шатров-Смоленський на одній з гімназичних вечірок, Гарін пише: «Леонид Микол. скінчив, і грім оплесків залунав по залі. В цей момент усе злилось у виразі гарячої похвали людині, що дала всім наче якусь свіжу ванну душі... Почувались крики і бажання летіти»... і т. д. («Гимназисты», с. 362).

Улюбленою мрією Смоленського було написати «маленьку брошуру», де він хотів викласти свої основні погляди на філософію історії. Він надавав величезного значення в історії національному принципу. У розумінні національної проблеми у Смоленського не було ні ідеї месіанізму, ні культурної, об'єднаної зверхності упривілейованих, сильних націй, в основі його світогляду лежала глибока повага до національних особливостей кожної народності, до її прав на самовизначення. Він був прихильником федеративної основи і демократично-республіканських державних форм. Коли він говорив, що «свобода однієї людини або народу кінчається там, де починається свобода другого», коли він говорив про «народи-плебей», що їх культурну міць придушено військовою силою якої-небудь великої держави, або про народи, що утворили (як Швейцарія) маленькі державні одиниці на основі обопільної

¹⁾ „Воспоминания“ Д. Н. Овсяннико-Куликовського, с. 25 і ин.

національної поваги і спільних історичних переживань, його промови були перейняті таким глибоким пересвідченням, таким почуттям людськості, толерантності, таким розумінням волі в кращому значенні цього слова, яких мені не доводилося зустрічати потім. Ворог самодержавству, він був і ворогом усякому насильству, коли, ким і во ім'я чого-б воно не робилось. Одним із видів насильства він уважав війну нападну і тому визнавав лише війну оборонну. Що-до релігійності то він, пройшовши тріяду палкої віри за раннього юнацтва, атеїзму за молодощів і саморідного дїйзму за пізніх років, визначався надзвичайною толерантністю. А головне, він був палким прихильником освіти народніх мас і широкого розвитку культури. Він вірив у силу людського розуму і в зворушливі дружній розмові серйозно запевняв, що людина кінець-кінцем відгадає таємницю безсмертя і переможе смерть. Найближчі йому були ті ідеї, що стосувались до життя людей та їх суспільних інтересів.

Безсрібник, пурист що-до самого себе, бездоганий в громадській і особистій етиці, він був дуже вибагливий до інших людей, дбаючи знайти в них властивості, які-б могли вибачити їм їхні вади. Хоч Смоленський не був революціонером-практиком, він був у курсі всіх революційних течій, підтримував зносини з багатьма видатними революційними діячами, а з деякими з них, як напр. з А. І. Желябовим, М. П. Ковалевською був у приятельських відносинах, хоч і розходився з ними в принципах і в способах боротьби. Гарячий прихильник культури, освіти, він не міг визнавати ні народницького «опрошення», ні способів, що руйнували культуру.

Крім школи, другою ареною діяльності Смоленського був гурток Громади. Всі основні доповіді в громадських зібраннях звичайних і врочистих робив головним чином Смоленський; у принципових суперечках він був найпалкіший промовець. Виступав він тут і в зовсім иншій ролі: коли кінчались ділові розмови на цих зібраннях, Смоленський звичайно сідав до роялю і під свій власний імпровізований акомпанімент співав «Выхожу один я на дорогу», «Старый фрак», що він переклав українською мовою, а особливо його-ж українську марсельезу. Співав і акомпанував він тільки по слуху.

Діяльність Смоленського давно звернула на себе увагу влади, і лише його широка популярність, як учителя, не тільки серед учнів, але і в ріжнотематному колі їх батьків охороняла його до якогось часу. Але 1882 р., після вбивства в Одесі Стрельнікова, заарештовано двох артилерійських офіцерів, що слухали лекції Смоленського, щоб підготуватися до вступного іспиту в академію; у зв'язку з цим зроблено трус і арешт Смоленського і ув'язнено його в тюрму. Виявилось, що офіцери не причетні до справи, і їх звільнено, але Смоленському поставили за вину те, що на його лекціях бувають присутні нелегальні особи (Фігнер, Єрмакова-Петрова та ин.), що настрої його протигуртовий і т. п. Арешт Смоленського, що користувався великою популярністю, зробив велике враження в місті, і ріжні особи почали клопотатися про звільнення його. Серед цих осіб були й такі впливові люди, як командувач військами генерал Крживоблоцький і княгиня Ухтомська (яких дочки були ученицями Смоленського і впливали на своїх батьків), був і старшина присяжних повірених Шинманов, що приїхав особисто пропонувати свою запоруку за Смоленського, і Ілля Ілліч Мечников, що зробив таку саму пропозицію. Смоленського звільнено, але всяку педагогічну діяльність йому заборонено. Залишившись без жадних засобів до життя, ця людина, яка могла-б бути гордошамом всякого університету в Росії, прийняв пропонувану йому посаду доглядача почільного притулку імені барона Мааса. З властивим йому дотепом Смоленський називав цей заклад початковими заголовними літерами (М[аасовский] Н[очлежный] П[риют]) своїм «Министерством Народного Просвещения». Опісля завдяки клопотам його друзів і знайомих, пощастило відновити його в званні вчителя, і начальниця гімназії

С. І. Відінська добилася дозволу мати його вчителем; але при цьому він не покинув притулку, до якого він призвичаївся, і де його полюбили його щасливі вихованці.

Напружена, безпросвітня праця, тяжкі моральні переживання й особливо смерть улюбленої дочки були причиною розвитку тяжкої недуги, що привела його до нервового удару, який стався 22-го лютого 1900 р. Після піврічної тяжкої хвороби Смоленський устав. Здоровий організм і гарний догляд його розумної і люблячої жінки допомогли йому справитися в фізичними наслідками вдару: до нього повернулася воля рухів і воля розмови, але в розумовій діяльності щось змінилось. Він зовсім докладно говорив про питання повсякденного життя, повторював машинально затамлені дотепи минулого, але здібність до абстрактного мислення майже зникла. Коли несподівано розмова торкалась філософських або суспільно-політичних питань, Смоленський спочатку слухав байдуже, потім на обличчі його з'являвся вираз напруження, майже страждання; розмова переривалася і непомітно переходила на простіші теми. Над розумом См-го наче нависла важка завіса, що відділила його від світу ідей. Настав момент, коли ця завіса розірвалася. Це було 1905 р. Смоленські жили в невеличкому будинку на скраїні Одеси. Кругом піднімались хвилі бунтовливого життя. Смоленський мав вигляд за словами тих, що його тоді бачили, напружений і схвильований, силкуючися зрозуміти те, що діялось. І раптом завіса розірвалася, і друзі См-го побачили давнього Леоніда Анастасєвича, повного мислі і життя. Тоді почався єврейський погром; у квартирі Смоленських знайшли захист сем'ї євреїв з дітьми, і Леонід Анастасєвич дуже турбувався про їхню долю і особливо про долю дітей. Усіх цих людей вратовано, але кругом діялося страхіття. Смоленський не міг витримати всього цього збурення: 8-го листопада удар повторився, 11-го См-й умер. Поховали його, згідно його бажанням, поруч із дочкою в селі Морозівці, Херсонської губ. Анапівського повіту. На пам'ятнику, що поставили його друзі й родичі на його могилці, зроблено написи: з переднього боку: Леонидъ Анастасєвичъ Смоленскій—18.8/VIII.44 — 19.11/XI.05; на лівому боці—«Non omnis moriar»,—на правому: «Неначе наш Дніпро широкий, слова його лились, текли і в серце падали глибоко».

Другий видатний діяч Громади за період, що описую, був Олексій Олександрович Андрієвський, зв'язаний широю приязню з Л. А. Смоленським. Вони були майже однолітки. Андрієвський був Українець з походження і з місця народження. Він народився в українській сем'ї, в Київській губернії вчився в київській 2-й гімназії і в київському університеті. Але як у Смоленського, так і в нього українські симпатії тісно сплїталися з російською культурою, якої вихованцями вони обидва були. Найкращі загально-людські ідеї, склались у Андрієвського під впливом Пирогова. Національні симпатії розвинулись і зміцїли в стїнах університету, що переживав тоді період бур через національні сугічки між Поляками й Українцями, що доходили до бійки на сходах університету. Головними видатними рисами особи Андрієвського були прямота, сміливість і організаційний хист, головною особливістю всього його життя було «скитальцтво».

Скінчивши університет на 21-му році і одружившись, А-ський дістав посаду вчителя російської мови й літератури в катеринославській жіпочій гімназії і там прожив шість років. Ці роки, осяяні промінням молодости, родинного щастя й успішної громадсько-педагогічної праці, закінчилися особистою катастрофою: за один рік умерла від тифу його жінка й маленька дочка, небавом умер син. Чоловік великої і ніжної душі, глибокої прихильности і сміливих поривань, Андрієвський, стративши все особисто дороге, віддався цілком громадській діяльності.

Покинувши Катеринослав, він був за вчителя в Херсоні, в Миколаєві,

аж поки бажаючи перемінити місце не понав у Одесу. Тут він близько зійшовся зі Смоленським, товаришем із університету, увійшов у Громаду, і тут вони вкупі надали цьому гуртку більш закінчений і яскравіш виявлений у суспільно-політичному розумінні характер.

Смоленський і Андрієвський доповнювали один одного. Смоленський жив у сфері чистих ідей, які він мав і яких навчав: ділом його було слово. Андрієвський був людина життя, що намагався завжди і скрізь давати своїм ідеям реальне втілення і розвивав у них випадках невгамовну енергію. Андрієвський був педагог, письменник, громадський діяч, що брав участь у газетах та журналах і залишив багато друкованих творів. Смоленський був «равві»—вчитель, який давав натхненну проповідь, залишив усне вчіння, творив легенду. Він не надрукував жадного рядка: він не припускав того, щоб віддати на суд громадської думки дорогі йому ідеї інакше як в овбровенні непереможної аргументації, а для такої роботи в нього не вистачало часу. Андрієвський часто нападався на нього за те, що він нічого не пише. Смоленський добродушно кепкував з цього приводу, шанував і похвалював палку енергію Андрієвського, але йшов своїм шляхом.

В Одесі Андрієвський скоро виявив себе як педагог занадто сміливий і незалежний. Того часу там були дуже розповсюджені так-звані «гімназичні історії», себто принципіальні сутички на педагогічному ґрунті між учительським персоналом і особами, що стояли на чолі шкіл. Педагогічні наради в урядових і приватних школах проходили дуже бурхливо, «опозиційні» вчителі користувались великою популярністю. Одна з таких історій сталася в приватній жіночій школі Маттео 1877 р. і скінчилася тим, що з складу педагогічної корпорації вишло тринадцять найкращих учителів з Андрієвським на чолі. Серед них були Смоленський, відомий математик І. В. Слешинський, П. Г. Меліхов, С. В. Чаушанський, Ф. М. Цомакіоп та ин.—все такі особи, що користувались великою популярністю в одеських педагогічних колах. Слідом за ними, з власної ініціативи і несподівано для тих, що виійшли, залишили гімназію учениці 7-го й 8-го класів майже в повному складі і частина учениць 6-го і 5-го класів. Ця гучна подія звернула на себе загальну увагу. Скандальна історія з викраденими секретними темами для іспиту на атестат довірлості, в якій був замішаний прижитний син куратора шкільної округи,—історія, що у виявленні її брав участь разом із иншими учителями Андрієвський, була останньою краплею, що сновпила чашу терпіння куратора, і Андрієвського переведено в Архангельське 1878 р. Особисті клопотання в Петербурзі змінили призначення: він понав у Тулу, де перебув коло року і виійшовши у відставку та повернувшись до Одеси, зайнявся приватною педагогічною діяльністю. Жива участь його в громадському житті, його виступи на з'їздах і на сторінках газет, а особливо його діяльність у Громаді знов звернули на нього увагу, і коли 1879-го року в Одесу призначено генералом-губернатором Тотлебена, Андрієвського вислано, як неблагонадійний елемент, серед багатьох видатних Одеситів, адміністративно, без суда і слідства, у Східній Сибір. Твердо поклавши не скоритися засланню в Сибір без суду, Андрієвський заявив доглядачу пересильної Вишневолоцької тюрми, що він не переступить порога тюрми, щоб іти в Сибір з партією в'язнів, і що його хіба тільки мертвого відішлють туди. Доглядач, старий, незлий службовець, знятившись. Доречи, застуда, що присіла, дала привід Андрієвському залишитись у в'язничній лікарні. Рік ув'язнення в тюрмі йому зараховано, і наступної весни його заслапо не в Сибір, а у Вятку. Там він пробув ще рік, а потім, у період диктатури Лоріс-Мелікова, коли переглядалися справи адміністративно-засланих, одержав дозвіл оселитися в Києві.

У Вятці Андрієвський почав працювати в архіві місцевого губерського правління і надрукував кілька цікавих справ (про голодних і про картопляні

бунти та ін.). У Києві він продовжував таку саму роботу: одержавши спочатку можливість працювати в архіві київського губерського правління, а потім ставши редактором неофіційної частини «Киевских Губернских Ведомостей», друкував усі більш-менш цікаві справи з цього архіву. Вони склали потім одинадцять томиків під загальним заголовком «Из архива киевского губернского правления», що є цінним матеріалом для історії України.

У Києві розгортається нова, повна палкої діяльності сторінка життя Андрієвського. Він повертається до педагогічної діяльності, працює в місцевих газетах, бере участь в організації Товариства сприяння початковій освіті, а також діяльну участь у збудуванні цим Товариством дуже гарного будинку народньої авдиторії, де він був першим завідувачем і постійним лектором, стає членом київського Товариства Грамотности, утворює фонд на впорядкування могили Т. Шевченка шляхом газетної агітації. І весь час він є діяльний член як київської так і одеської Громади.

Після вислуги 25-ти літ його не було залишено на педагогічній службі, не вважаючи на визнану його талановитість, любов до діла та поважання й прихильність учнів. Того часу сталася значна подія в його особистому житті: 1896 р. він удруге оженився і скоро після того прийняв пропонувану йому посаду директора одеського сирітського дому. Цей заклад того часу був тими Авгієвими стайнями, де могли надсадитися навіть Геркулесові сили. З одного боку—скупчені здичавілі й зіпсовані діти, підлітки й юнаки, що тинялись без діла, крали праворуч і ліворуч і т. д., з другої—допотопні педагогічні засоби впливу, дика атмосфера брехні, інтриг, крадіжки—от що зустрів Андрієвський на новій посаді. І ще раз його енергія перемогла. Упорядковано майстерні сирітського дому, налагоджено вчіння, уряджалось екскурсії, літературно-музичні вечори, що небагом стали постійною й улюбленою розвагою. З учнів помалу склався хор і оркестра, що гастролювали з успіхом по інших закладах; зникли крадіжки, зменшувалась дикість, ушляхетнювались розум і почуття. Все це потребувало боротьби, деколи гострої й рішучої. Андрієвський не жив, а горів і... згорів. Весною 1902 р. у нього виявились перші ознаки саркоми бронхів, а в липні того-ж таки року він умер у Києві, куди приїхав лікуватися. На могилці його на Байковому кладовищі в Києві поставлено коштом учнів, друзів і родичів білий мармуровий пам'ятник. На однім боці—ім'я і дата народження й смерті, на інших—три написи: слов'янський—«Не угашайте духа», український—«І оживу, і душу вольную на волю із домовини воззову»—«Борітеся—поборете»—і російський: «Упорствуя, волнуясь и спеша, ты честно шел к одной высокой цели».

Представником естетичної галузи в Громаді був головне П. І. Ніщинський. На жаль, я не маю достатніх даних для характеристики цієї оригінальної і високо обдарованої людини, яка завдяки умовам особистого й суспільного життя мусила непомітно сидіти. Магістер атенського університету, талановитий поет, автор перекладів українською мовою поем Гомера, Антигопи Софокла, що дуже добре володів віршем і здатністю до поетичного експромту, не менш талановитий композитор—його відомі «Вечорниці» були одним із пайкращих номерів усіх українських концертів—він тяг ляму неприємної йому діяльності, як учитель грецької мови: «показував язик за гроші», як він казав. Його оригінальний вигляд відразу звертав на себе увагу. Зовсім сива «срібна» голова, з гладенько зачісаним «в скобку» волоссям, такі самі вуса й маленька гостра борідка, ще й на безживно-блідому обличчі глибоко всаджені, ясні голубі очі, ясні, мов білі очі статуї—все це дивно не гармоніювало з літами Ніщинського, якому тоді було не більш як сорок літ. На зібраннях Громади Ніщинський виступав активно або як композитор, або як поет. У теоретичних спорах він не брав участі: він курив і слухав, а в його померклих блідих очах світився слабкий огник скептицизму.

Особа Д. М. Овсянко-Куликовського належить до історії російської літератури і жде достойної біографії. В той період, про який пишу, він недовго одвідував громадські зібрання: скінчивши курс одеського університету, він поїхав за кордон продовжувати вчіння і там підтримував постійні зносини з Драгомановим, з Лавровим і з іншими емігрантами. В своїх «Воспоминаніях» він дає цікаві характеристики Лаврова і Драгоманова; там-таки він уділяє місце споминам про одеську Громаду. В період, що я описую, Д. М. був студентом, що тільки-що скінчив курс. Він був дуже мовчазний у товаристві, але коли говорив, промова його відзначалась своєрідною, незвичайною красою: слова «будущее», «прошедшее» замінялися в ній словами «грядущее», «минувшее», але вона не була вигадлива,—в ній тільки почувалась гармонія слова і вдумливої мислі, і вона звучала якось урочисто. За кордоном Д. М. надрукував анонімно свою брошуру «Записки южно-русского социалиста», що наробила багато шуму і заінтригувала загадкою, хто був її автором. Ще в Одесі Д. М. цікавило питання, якому він присвятив потім серйозну працю—питання про значення ритму в людській психіці. Пам'ятаю, як за першого часу нашого знайомства на одній з вечірок Д. М. став на порозі тієї кімнати, де танцювали, сиплив мене словами: «Вы идете танцевать? Посмотрите лучше на эту картину экстаза, которая развивается перед нами под влиянием ритма»,—і почав так привабливо говорити на цю тему, що я забула про намір танцювати і з задоволенням прослухала імпрізовану лекцію про ритм. В українському питанні Д. М. був послідовником Драгоманова і Смоленського, про якого він не раз згадує на сторінках «Воспоминаний». В останні роки життя він говорив про своє бажання написати окремих нарис, присвячений життю й діяльності Смоленського, якого він глибоко поважав і цінив. В одному з своїх віршованих посланій він писав мені: «одни идеи нас векормили, и воспитал нас Леонид».

З інших членів Громади найближче до революційних кол стояли М. В. Ковалевський, Я. М. Шульгин, Є. І. Борисов і В. Г. Мальований. Усі вони пережили адміністративне заслання у Східній Сибір. Діяльність Ковалевського і Шульгина належала більше київській Громаді; в Одесі вони були недовго, були звідти вислані, і повернувшись із заслання, знов оселились у Києві. Є. І. Борисов був тоді студентом-юристом новоросійського університету; він і Ф. А. Василевський, як добровольці, брали участь у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр., захоплені ідеєю визволення балканських Слов'ян. Вони-ж таки обидва ближче за всіх громадянбули до російських революційних гуртків. Є. І. Борисов прожив 5 років в Якутській області; повернувшись, був висланий з Києва та з інших міст. Помер, здається, в Херсоні боуючи статистиком. Мальований утік із Сибіру після першого заслання, встиг побувати за кордоном, а коли повертався зза кордону, його заарештовано і знов заслано на Сибір; там він і вмер.

Закінчуючи свої спомини, я хочу ще сказати, що хоч одеська Громада не була строго-партійною організацією за строго-визначеною програмою, але діяльність цього гуртка, в якому було багато розумних і талановитих людей, мала велике значення: вона піднімала болюче питання про правильно зрозуміле значення національного чинника в житті народів, про право на культурну автономію народів-плебей; вона виробляла переконаних проповідників своїх ідей і примушувала задумуватись над ними тих, хто був до них чужий або ворожий. Помалу в російській і в західно-європейській пресі, під впливом праць М. П. Драгоманова, Х. К. Волкова та ин., байдужливе, а часом навіть іронічне ставлення до українського питання заступається увагою, а потім і сплочуванням. У «Вестнику Европы» вперше в російській журналістиці в цьому напрямку починає працювати Пипін, у Франції—Леруа-Больє, Де-Вог'ює, в Англії—Ральстон.

У колективній праці національної самосвідомості одеська Громада відіграла свою роль.